

Олександр Булига

Унійний спадок Почаївської Лаври ХІХ ст. Використання, розповсюдження, захист

Olexander Bulyha

Uniat heritage of the Pochaiiv Lavra in the XIXth century. Use, spreading, defence
Basilian period in Pochaiiv monastery (1712–1831) left considerable contribution into forming original environment of the monastery. After its return to the submission of Orthodoxy Church the former inheritance played considerable role in its life during the whole XIXth century.

Keywords: Lavra, Church, Synod, Uniate, printing-house, fraternity, sacred object

Василіанський період Почаївського монастиря (1712–1831) залишив значний внесок у формуванні своєрідного середовища обителі. Після повернення у підпорядкування Православної Церкви минулий спадок відігравав значне місце у її житті на протязі усього ХІХ ст.

Ключові слова: Лавра, Церква, Синод, уніати, друкарня, братство, святиня

Сучасні реалії буття Почаївської Свято-Успенської лаври вимагають ретроспективного погляду на окремі сторінки її минулого. Одна з них – імплантація василіанського спадку у діяльність вже православної обителі. Окремі аспекти цього питання побіжно розглядали церковні дослідники протоієрей Андрій Хойнацький, митрополит Іларіон (Огієнко) та сучасні науковці Богдан Бойко, Надія Стоколос, Руслана Шеретюк. Поглиблюючи їхні напрацювання, на основі архівних джерел, намагаємося розкрити дану проблему. Це є головною метою цієї статті. Вперше робимо спробу проаналізувати використання греко-уніатської духовної та матеріальної бази в діяльності Почаївської обителі після її повернення до православ'я у ХІХ ст.

Трансформаційні процеси, що розпочались у Свято-Успенському монастирі після 1831 р., коли обитель юридично увійшла у підпорядкування Православної Греко-Російській Церкви, поступово повертали до неї православні традиції. Їх особливість полягала в тому, що вони були насиченні новою ідеологією Російської держави, яка формувалась саме у цей час. «Ідея возз'єднати уніатів з Православною церквою і послабити католицько-польський вплив» на землях, приєднаних до Росії після II та III поділів Польщі у 1793 та 1795 рр., керувала діями російського уряду стосовно цих територій¹. Розвиваючись під впливом уварівської тріади «Православ'я, Самодержавство, Народність», яка поступово наповняла Свято-Успенську лавру, почаївська братія, водночас, намагається берегти набутки, започатковані у василіанську добу, що стали складовою

частиною діяльності монастиря. Хоча з 1831 р. обитель вже повністю розвивалась у площині загальноросійської парадигми, відхилення від неї визначав минулий спадок монастиря. Впливало на поступ Свято-Успенської лаври і її місцезнаходження у волинському регіоні, який був багатонаціональним та різноконфесійним. Це упродовж століть відображалось у діяльності чернечої братії та формуванні власного середовища, яке творилось у суголоссі з суспільними подіями, що розгортались на цих теренах.

Після більш як вікового перебування Почаївського монастиря у юрисдикції Греко-Уніатської Церкви (1712-1831) повернення православ'я вимагало толерантного ставлення до василіанської спадщини, яка мала значну вагу у духовно-звичаєвому та матеріально-культурному просторі Свято-Успенської обителі, зокрема, та волинського регіону, загалом. Це найкраще усвідомлював, призначений у 1832 р., єпископ Волинський і Житомирський, перший поунійний священноархімандрит Почаївського монастиря Інокентій, який застерігав новоприбуле православне духовенство: «С причтом, прихожанами своїми и особенно со всеми униатами и иноверцами, в приходе живущими, обращатьсь приветливо и миролюбиво, не пренебрегая никем, входя с искренним участием при встречах и свиданиях в положение всякого, и тем снискать любовь и привязанность всех и каждого.

При могущих случиться разговорах и суждениях о религии, доказывать униатам с кротостью и благоразумием древность уставов нашей Православной Церкви, кои свято были содержаны их дедами. При том избегать всяческих оскорбительных и укорительных доводов, которые не убеждают, а только раздражают и озлобляют заблуждших»².

У Почаївському монастирі усіляко віталось бажання прийняти місцевими греко-уніатами православ'я. Один з василіанських ченців, який вирішив залишитися в обителі, на початку 1832 р., отримав зняття річного покаяння, призначеного йому в 1831 р., ще в греко-уніатську добу, «за несоблюдение клявзуры, дозволеніе входитъ въ монастырь женскому полу, не аккуратное отправленіе Богослуженія и истребленіе монастырскихъ доходо́въ», саме у зв'язку з його «присоединеніемъ къ православію»³. Жителі Почаєва також зверталися до Духовного Собору з «прошеніямъ» не лише «причислится въ Лаврскіе крестьяне, но и присоединиться къ православной Греко-Россійской Церкви»⁴.

Процес виокремлення уніатського минулого в Почаївській обителі проходив досить непросто. Це було пов'язано з тим, що монастир, закономірно, жив, багато в чому, за рахунок фундушів та пожертв, власники яких мали різну конфесійну приналежність. На це зверталася увага в указі Синоду від 24 жовтня 1831 р., що «...съ передачею Почаевского монастыря въ веденія православнаго Духовенства войти въ разсмотренія которыя изъ лежащихъ не

семь монастыре и его фундуше Духовных обязанностей... возложенные на сию обитель Православными, а которые Униатами и Римокатоликами» задля «разделенія сихъ обязанностей»⁵. На нагадування про це із Санкт-Петербурга Духовний Собор відповідав, що пожертви, зробленні в православний та уніатський періоди, складають єдиний монастирський фундуш «...с процента коего, по распоряженію Верховнаго правительства, нынешняя Почаевская Лавра обязана поддерживать огромныя зданія свои, содержать штатное число монашествующихъ, без всякого уже со стороны казны на предметъ сей пособія»⁶. «Такое разделеніе духовныхъ обязанностей, – наголошував Духовний Собор, – произведетъ в сердцахъ католиковъ и униатовъ совершенное охлаждение къ Православной Церкви, такъ, и те изъ нихъ кои теперъ притекають въ Почаевъ для поклоненія Чудотворной Иконе Божія Матери, перестануть посещать Почаевскую Лавру, а тогда и самое усердное желаніе Православнаго Духовенства содействовать мудрымъ мерамъ Правительства, къ успешнейшему обращенію здешняго народа въ Православье останется щетнымъ. Разделеніе духовныхъ обязанностей можетъ продлить въ стране сей, вредное и безъ того сеченія веры». Підкреслювалось, що необхідно зберегти загальне народне поклоніння монастирським святиням, що з часом призведе до поєднання всіх місцевих християн в православ'ї. «Подобнымъ образомъ действовали въ свое время, и сами Униаты», – відзначали члени Духовного Собору⁷.

В греко-уніатську добу в Почаївській обителі було сформовано потужну бібліотеку, яка використовувалася в навчальному процесі василіанської школи. Відповідно до указу Синоду, від 30 жовтня 1833 р. за № 8082, Свято-Успенському Почаївському монастирю було «...предписано: «Книги составляющие монастырскую библиотеку, или относящееся к разнымъ родамъ учености, большею частією на Латинскомъ языке, и довольно известныхъ Авторовъ, какъ полезныя и для Православнаго Духовенства, вместо оставленія въ Лавре, отдать въ библиотеку Волынской семинаріи»⁸. Що й було виконано бібліотекарем Євгенієм, який доповідав: «Книги по генеральной описи отобранные отъ Василианъ во время общей сдачи Лаврского имущества, въ следствія распоряженія высшего начальства предписаніємъ онаго собора мне объявленнаго – переданы мною и съ каталогомъ у меня находящимся въ веденіе Семенарскаго правленія»⁹.

Звільнялася Почаївська лавра і від книг, що були надруковані в монастирській друкарні у василіанську добу та залишилися православним ченцям у спадок. Їх продавали до навчальних закладів, що підпорядковувались Греко-Уніатській Церкві, задля покращання економічного стану Свято-Успенської обителі. У 1855 р. попечитель Варшавського навчального округу звертався до монастиря з проханням «...о доставленіи Букваря, Часослова, Псалтыри нужныхъ для наградъ ученикамъ Приходскихъ Греко-Униатскихъ Училищъ въ

Царстве Польскомъ»¹⁰. Як свідчать документи – «Духовному Собору уплачено 96 руб. 35 коп. серебромъ за присланые по 41 экземпляровъ Букваря, Часослова, Псалтыри для Греко-Униатскихъ Приходскихъ Училищъ»¹¹.

У 1858 р. греко-уніатська Консисторія також неодноразово зверталася в Почаївську лавру стосовно закупки книг василіанського друку навчальними закладами Греко-Уніатської Церкви¹². Окрім вищеназваних, Свято-Успенська обитель продавала книги почаївських василіан: Апостол, Мінеї, Требник, Євангеліє, Ірмологіон, Богогласник, Молитвослов¹³.

1861 р. львівський купець Михайло Димет активно розпродавав почаївські василіанські друки у своєму місті, попередньо придбавши їх у Почаївській лаврі¹⁴. Навіть був надрукований рекламний «Каталогъ книгъ напечатаныхъ въ Святой Успенской Лавре Почаевской Чина Святаго Василия Великаго», який був розрахований «Для оупотребленія греческо-оуніатскихъ Церквей и Духовенства»¹⁵. Він містив 50 найменувань друків від 1700 до 1825 років. Усі вони побачили світ у василіанську добу, окрім «Молитовника», датованого 1700 роком, приналежність якого до почаївських доунійних видань є сумнівною¹⁶.

Активне розповсюдження греко-уніатських видань у Царстві Польськiм, яке було складовою частиною Російської імперії – самою Лаврою та у Австрійській державі – перекупниками, викликало занепокоєння Синоду. У другій половині 60-х років ХІХ ст. на монастир почав чинитися тиск з Петербурга. Зокрема, у 1867 р. священноархімандрит Почаївської лаври Агафангел отримав лист з «Ведомства Православнаго исповеданія канцелярії Св. Синода» стосовно уніатських друків, що зберігалися в обителі, з вимогою «...о доставленіи означеныхъ книгъ в Хозяйственное Управление при Святейшемъ Синоде для уничтоженія»¹⁷. З такою постановкою питання не погодився Духовний Собор, який у відповіді на лист, надісланий з Петербурга, повідомляв, «...что Лавра Почаевская служащая единственнымъ краеугольнымъ камнемъ православія на западномъ рубеже Россіи, забытая всеми – одна изъ всехъ Лавръ остается безъ всякаго отъ казны оклада – на вознагражденіе»¹⁸. Вказувалося, що монастир потребує значних матеріальних засобів на влаштування народної школи, лікарні, на покращання комфорту у готелі та інші потреби обителі. Також Духовний Собор наголошував, що продаж греко-уніатських книг дав би хоч незначну частину коштів, необхідних для цього¹⁹. Священноархімандрит Агафангел підтримав представницький орган Почаївської Лаври у цьому питанні²⁰.

Доводи Духовного Собору переконали Синод, звідки був отриманий на ім'я волинського єпископа, під грифом «секретно», документ, від 1 березня 1868 р. за № 25. У ньому, зокрема, вказувалося, «...что книги уніатскаго типа хранящіяся въ подвальномъ этаже подъ Соборомъ Почаевской Лавры и предполагавшіяся къ высылке въ Хозяйственное Управление по изъясненнымъ въ

означенномъ отношеніи Вашемъ основаніямъ могутъ быть оставлены по прежнему в Лавре»²¹. Перемога Свято-Успенської обителі у такому делікатному питанні продемонструвала силу духу тогочасних господарів Гори Почаївської. Ними була збережена можливість подальшого поступу монастиря, використовуючи спадщину своїх попередників. Підсвідомо чернеча братія виступила захисником попередніх сторінок історії власної обителі, яка із зміною конфесійної належності не могла відмовитися від свого минулого. Ці події лише підтвердили, що підвалини, закладені у попередні епохи життя Почаївського монастиря, сприяли його подальшому розвитку та зростанню.

Не лише книги, але й інший спадок василіанської друкарні почаївські православні ченці намагалися використовувати на благо Лаври. Ще у березні 1833 р. передбачалося продовжити започатковане василіанами тиснення на атласі ікон. Цього вимагали «...посещающие Почаевскую Обитель Богомольцы, привыкши получать иконы, печатаные ими на атласе и бумаге»²². Їх друк мав проходити «...по одобреннымъ нашею Церковію образцамъ» – наголошували члени Духовного Собору²³.

Почаївська лавра реалізовувала не тільки видання, створенні своїми попередниками, але й ікони та картини, які були надруковані василіанами. Так, у 1838 р. в монастирській лавці було продано 11 екземплярів історичного зображення з життя монастиря про явлення Богородиці під час так званої Збараської війни 1675 р. та ікони, на яких Спаситель був зображений у католицькому вбранні. Насельники Свято-Успенської лаври пояснювали, що цю продукцію було продано закордонним покупцям²⁴. Так спільне з василіанами минуле давало змогу православним ченцям не лише отримувати грошові прибутки, але й мати певну територію впливу цієї давньої Волинської святині та привертати до неї увагу значної частини представників різних конфесійних громад, які представляли не лише російську державу.

Від часу повернення Почаївської обителі у юрисдикцію Православної Церкви у 1831 р., на протязі багатьох десятиліть ХІХ століття, у монастирі дозволялась участь у церковних обрядах вірних Західної Церкви. Зокрема, одна з монастирських хронік відзначає, що у 1870 р. «крме пожертвованій текущаго года были пожертвованія при особыхъ письменныхъ просьбахъ и на экстренныя молитвы не только отъ православныхъ, но и отъ католиковъ съ выраженіямъ разныхъ благоговейныхъ веры чувствъ къ Божіей Матери, своїми Чудесами въ Чудотворной Почаевской иконе и цельбоносной Стопе Прославленной и къ св. Мощамъ Преподобнаго Іова не тленно почивающимъ. Такихъ писемъ насчитывается за этотъ годъ более 80-ти»²⁵.

У ІІ половині ХІХ ст. Православна Греко-Російська Церква, враховуючи минуле перебування Волині у складі Речі Посполитої, коли Почаївський монас-

тир знаходився у юрисдикції Греко-Уніатської Церкви, а православна єпархія взагалі не функціонувала, намагалася превентивно протистояти можливому поверненню до подібної ситуації, що склалася на цій території у ХVІІІ ст. В зв'язку з цим, у 1884 р., розглядалась ідея створення при Почаївській лаврі православного братства. Ще однією причиною організації відповідної інституції було бажання сприяти поверненню до Православної Церкви жителів Галичини, які залишалися вірними Греко-Уніатської Церкви. Проект уставу цієї організації містив 81 параграф²⁶. Він був переданий Волинською Духовною Консисторією до обителі для розгляду.

Духовний Собор, проаналізувавши даний проект, категорично заперечив необхідність його впровадження. У відповіді, адресованій Волинській Духовній Консисторії, наголошувалось: «...братство совершенно незаконно желало бы вмешиваться в дела Духовного Собора и самой Лавры, рекомендуя каких то особых представителей (и вероятно даже светских лиц), которые могли бы входить в состав Духовного Собора для заведования братскими делами... Духовный Собор Лавры в настоящем своем составе есть учрежднія Государственное, учрежденное Высочайшей Властію»²⁷. Члени Духовного Собору вважали, що при виконанні братського уставу «...Лавра безусловно может пострадать отъ проэктируемого вмешательства братства во все статьи доходовъ и безъ того истощенныхъ въ настоящее время»²⁸. Духовний Собор Почаївської лаври запропонував Консисторії створити братство, на правах загальноволинського, у губернському місті Житомирі²⁹.

Члени Духовного Собору, ще одним з аргументів неприпустимості діяльності православного братства у Почаївській лаврі, вважали, що його робота призведе до дистанціювання греко-уніатів Галичини від Свято-Успенської обителі. «Темъ более это необходимо, – вказувалось у листі направленому до Волинської Духовної Консисторії, – чтобы успокоить и заграничныхъ перепуганныхъ, и взволнованныхъ уніатовъ, которые теперь въ следствии слуховъ о братстве все более и более стесняются посещать, какъ это делалось ими въ прежнія годы, Почаевскую Лавру»³⁰. Це, вважали представники монастирського дорадчого органу, направлено супроти православ'я. Вони були переконанні, що створення при Лаврі братства буде вигідним римо-католикам «...которые начнутъ наносить ущербъ, какъ делу православія, такъ и интересамъ Лавры и ея значенію въ глазахъ уніатовъ»³¹.

В результаті обговорення проекту уставу «Волинское Епархиальное Почаево-Богородичное Братство» було засноване «въ ознаменованіе торжества бывшаго 13 октября 1883 г. по поводу..., – 50-ти річного ювілею, – ... возведенія Почаевского монастыря на степень Лавры»³². Як й пропонував Духовний Собор, Братство організовувалось, як загальноволинське, під керівництвом волинського архірея. Відповідно до затвердженого ним 16 січня 1885 р. за

№ 363 уставу Братства воно повинно було сприяти видавництву «книгъ духовно-нравственнаго содержанія и распостраненіемъ оныхъ въ народѣ, а также таковаго же содержанія брошюръ и листковъ, кои будутъ раздаваться по возможности бесплатно»³³. Благодійні цілі Братства досягалися також «... оказаніямъ всякой помощи иностраннымъ богомольцамъ, приходящимъ на поклоненіе Лаврской Святыне, а также принятіемъ и содержаніемъ в Лаврской школе и другихъ учебныхъ заведеніяхъ детей Галичанъ, которые будутъ просить объ этомъ Советъ Братства»³⁴. Завдання Братства мало духовно-просвітницький та благодійний характер і стосувалось, окрім Почаївського, усіх волинських монастирів та було також спрямоване на закордонних прочан незалежно від їхнього віросповідання.

Насельники Почаївської лаври, маючи особливе ставлення до греко-уніатського періоду в історії монастиря, водночас, намагались досягнути причину більш як столітнього василіанського періоду його історії. У зв'язку з цим наводимо думку одного з найвідоміших православних дослідників історії Почаївської лаври протоієрея Андрія Хойнацького, висловлену ним в одній з своїх праць, що вперше побачила світ у 1877 р. та пізніше перевидавалась у 1883 та 1910 роках. Вона стосується значущості коронування головної монастирської святині – ікони Почаївської Божої Матері, здійсненого у василіанську добу. «Кто знаетъ, можетъ быть, Промыслу Божию, – відзначав Хойнацький, – нарочито благоугодно было прославить эту святую икону у насъ, на границе с Западной Европою, съ высотъ Почаевскихъ видимую даже простому невооруженному глазу, для того, дабы некогда послужить для сей последней путеводною звездою къ тому благодатному единенію, о которомъ так усердно ежедневно молить св. Церковь наша православная, и задатки которого такъ поразительно и поныне открываются на горе Почаевской – въ общеніи съ нами въ молитвахъ предъ чудотворною иконою Почаевскою всехъ латинствующихъ и олатинизированныхъ собратій нашихъ, исповедующихъ ее воистину чудотворною и потому неложно прибегающихъ къ ней за помощію и благодатными дарованіями»³⁵. Це твердження можна віднести до розуміння тогочасного представника Православної Церкви усього процесу сутності зміни конфесійної належності Свято-Успенського Почаївського монастиря у XVIII ст. та його впливу на майбутню діяльність обителі.

Солідаризуючись з думкою Андрія Хойнацького, священник Костянтин Левитський у статті, що побачила світ у 1897 р., підкреслював: «Влечетъ Матерь Божія подъ сень своей Почаевской святыни не только православныхъ но и инославныхъ, не только сыновъ Россіи, но и жителей заграницы...»³⁶. «Всемиловитая и Благая. – продовжує він, – Она равно помагаетъ и православнымъ и римско-католикамъ и уніатамъ и протестантамъ, всемъ подавая, яже на потребу, дары благовременныя и полезныя. Помощь Царицы Небесной они несомненно

испытывают на себе и ощущают, и время от времени посещают гору Почаевскую»³⁷. Левитський наголошував на особливій місії «... Почаевской Лавры – служить звеном духовнаго едененія и сближенія съ единоплеменными – прежде всего – и некогда единоверными братьями нашими»³⁸.

Особлива місія Почаївського монастиря протягом усього ХІХ ст. його перебування у юрисдикції Православної Греко-Російської Церкви розглядалась у тогочасному імперському соціумі в контексті тогочасної державної політики, спрямованої на возз'єднання уніатів з православ'ям та послаблення на цій території впливу Римо-Католицької Церкви. Часопис «Московскія Ведомости», з нагоди 300-літнього ювілею заснування Почаївської обителі, у статті, передрукованої у «Вольнскихъ Епархиальныхъ Ведомостяхъ», писав, що до святинь Почаївської лаври «продолжаютъ стекаться и Русскіе, уже возвращенные въ недра отечества, и Галичане Австрійскіе, и Холмскіе Русскіе, даже ополченныя, даже окатоличенныя». Анонімний автор ставив риторичне запитання: «Наступитъ ли время, когда Вольнь, Галичина и Холмщина соберутся вокругъ своей древней святыни въ сознательномъ православно-русскомъ единеніи вместе съ богомольцами Московскими?». Відповідь на нього, він вважав, знаходиться «въ пути Божьего Промысла»³⁹.

Таким чином, Почаївський монастир, з початку 30-х років ХІХ ст., входячи в нове Церковне лоно та перебуваючи у площині, сформованій Церквою-попередницею, до завершення даного століття, намагався використовувати її напрацювання у власному розвитку. Лавра весь цей період залишалась святиною як для православних, так і для греко-уніатів та римо-католиків, які проживали в Галичині, що у той час перебувала у складі Австрійської, а з 1867 р. Австро-Угорської держави. З одного боку, почаївська братія намагалась віддалитися від свого василіанського минулого, а з іншого – робила усе можливе, щоб інославний контингент був присутній у монастирському просторі, наповнюючи його своєю участю у різноманітних справах обителі. Лавра не хотіла втрачати представників Західної Церкви, які складали значну частину прочан. Це засвідчила і справа організації православного братства. Вільна участь греко-уніатів та римо-католиків у поклонінні лаврським святиням показала толерантне ставлення почаївських ченців до своїх братів-християн, яких вони з часом бажали бачити, чого і домогалася російська влада, вірними Православної Церкви. Монастирські святині, що постали у першу православну добу діяльності Почаївської обителі, найперше чудотворна ікона, вважалась тими об'єднуючими об'єктами, які при волі на це Бога повернуть до Православної Церкви представників Західної Церкви і навіть протестанських деномінацій, предки яких сповідували православ'я.

Утвердження православних традицій в Почаївській обителі у ХІХ ст., де не лише стіни, але й «повітря» було наповнене унійним минулим, яке також міцно вкорінилось у волинському середовищі, відбувалося доволі виважено та

«дипломатично». На це вказує і те, що значна частина лаврських прочан, залишаючись вірними Західної Церкви, мали змогу вільно задовольняти власні релігійні потреби. А домігшись можливості збувати василіанську літературу, православні ченці визнали своє правонаступництво та власну причетність до василіанського минулого Свято-Успенської обителі, історичний зв'язок різних монастирських епох та поколінь чернечої братії.

Почаївська лавра, яка була тісно пов'язана багатьма узами, найперше духовними, з представниками як Греко-Уніатської, так і Римо-Католицької Церков, не бажала їх повністю руйнувати. Відмова обителі виконати вимогу Синоду розмежувати духовні обов'язки, покладені на неї вірними різних церков, накреслила майбутню лінію Лаври у взаємовідносинах як з вищим церковним органом держави, так і з представниками іноконфесійного середовища, які визнавали лаврські святині як загальний набуток Церкви. Переконлива аргументація Духовного Собору та подальша відміна Синодом власного припису щодо знищення греко-уніатських книг почаївської василіанської друкарні вказали на спроможність монастирської братії відстоювати власні інтереси, вирішувати питання, пов'язані з діяльністю своїх попередників. Для Лаври ці перемоги мали важливе значення, насамперед, укріпивши її в часі впровадження уніфікаційних заходів, притаманних для тогочасного російського православ'я, у середовище якого монастир увійшов наприкінці 1831 р.

- ¹ Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етно-конфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVII-XIX ст.): Монографія / Руслана Шеретюк. – Рівне: Волинські береги, 2012. – С. 158.
- ² Объятия Отча...Очерки по истории Почаевской Лавры / [авт. тексту священник Владимир Зеленский]. : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. – С. 105.
- ³ Центральний Державний історичний архів у місті Львові (далі ЦДАЛ). – Ф. 684. – Спр. 3274. – Арк. 28. Книга протоколів розгляду вхідних паперів на засіданнях «духовного собору» Почаївської лаври за 1832 р.
- ⁴ Там само. – Арк. 100.
- ⁵ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 55 – Арк. 2. Справа про виконання духовних обов'язків, покладених на Почаївську лавру Католицькою Церквою.
- ⁶ Там само. – Арк. 6.
- ⁷ Там само. – Арк. 6 зв.
- ⁸ ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 874. – Арк. 2 зв. Укази урядового синоду, протокол собору Лаври та листування з Волинською Консисторією про порядок зберігання монастирських книг і рукописів.
- ⁹ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁰ ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 1975. – Арк. 1. Справа про відсилання у Варшавський навчальний округ з лаврської друкарні книг для греко-католицьких парафіяльних училищ.
- ¹¹ Там само. – Арк. 6.

- ¹² ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 2157. – Арк. 1. Справа про відправку церковних книг в Холмську консисторію.
- ¹³ Там само. – Арк. 12.
- ¹⁴ Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – С. 226.
- ¹⁵ ЦДІАЛ – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 2006. – 2 арк. Каталог літургійних книг, надрукованих в Почаївській Лаврі у 1700-1825 рр.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 1 зв.
- ¹⁷ ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 2 – Спр. 966. – Арк. 1. Документи про знищення церковної літератури, що зберігалась в Лаврі.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 11.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 10.
- ²⁰ Там само. – Арк. 27-27 зв.
- ²¹ Там само. – Арк. 28.
- ²² ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 1 зв. Справа про синодальний дозвіл на друкування церковних книг в почаївській друкарні.
- ²³ Там само. – Арк. 2.
- ²⁴ ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 989. – 5 арк. Лист щодо малюнків із зображенням святих в католицькому вбранні, які зберігаються в лаврській друкарні.
- ²⁵ ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 56. Книга опису подій та визначних місць Почаївської Лаври. Т. 2-й, останній.
- ²⁶ ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 2 – Спр. 1208. – Арк. 5-16 зв. Справа про заснування при Лаврі Почаєво-Успенського братства.
- ²⁷ Там само. – Арк. 17 зв.
- ²⁸ Там само. – Арк. 18.
- ²⁹ Там само. – Арк. 18 зв.
- ³⁰ Там само. – Арк. 18 зв.-19.
- ³¹ Там само. – Арк. 19 зв.
- ³² Уставъ Волинскаго Епархіального Почаєво-Богородичнаго Братства // Волинскія Епархіальныя Ведомости (далі ВЕВ). – Ч. неоф. – 1885. – № 6. – С. 97.
- ³³ Там само. – С. 97.
- ³⁴ Там само. – С. 98.
- ³⁵ Хойнацкій А. Ф. Повесть историческая о Святой Чудотворной Иконе Божіей Матери Почаевской / Андрей Феодорович Хойнацкій. – Почаєвъ: Свято-Успенская Лавра, 1910. – С. 3.
- ³⁶ Левитскій К. Тайны Промысла Божія въ жизни Богоматери и Ея многоразличныя чудеса и знаменія / Константин Левитскій // ВЕВ. – Ч. неоф. – 1897. – № 27-28. – С. 863.
- ³⁷ Там само. – С. 863.
- ³⁸ Там само. – С. 864.
- ³⁹ Одна изъ пограничныхъ твердынь Россіи // ВЕВ. – Ч. неоф. – 1897. – № 27-28. – С. 788.